

Ніна Весельська,
аспірант кафедри історії України
Житомирського державного
університету імені Івана Франка

ЗОБРАЖЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИХ МЕЖ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПОЛЬСЬКИМ ІСТОРИКОМ О. ЯБЛОНОВСЬКИМ

Метою статті було проаналізувати історико-географічні дослідження відомого польського історика Олександра Яблоновського про територіальний устрій українських воєводств Речі Посполитої у XVI–XVII ст., які відображені у його праці «Atlas historyczny Rzeczypospolitey Polskiej», де у картографічному вигляді викладено погляди автора на особливості адміністративно-територіального устрою польських та українських земель. Застосовано методи історіографічного аналізу та синтезу і порівняльний метод. Також у статті проаналізовано погляди історика на кордони українських земель на основі інших його досліджень як-то у статті «Zadnieprze», що була опублікована у 14 томі видання «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich». З позиції сучасної вітчизняної історіографії у статті визначено недоліки та значення таких праць О. Яблоновського, як «Atlas historyczny Rzeczypospolitey Polskiej», «Zadnieprze» та інших для розвитку сучасної історичної науки в Україні.

Ключові слова: О. Яблоновський. Річ Посполита, українські воєводства. Волинь, Поділля, Чернігівщина, Київщина, картографічні дослідження.

Географічне зображення адміністративно-територіальних меж України в картографічних творах протягом довгого часу трактувалось з позиції вигідної авторам. Оскільки її територія була поділена між Російською імперією та Річчю Посполитою, боротьба за українські землі велась не тільки у воєнних битвах. Вона відображена не лише в історичних та літературних творах, а й у картографії. З другої половини XIX ст. активно розвивається історична картографія, в тому числі й польська.

Помітним дослідником історії українських земель у другій половині XIX ст. був польський історик О. Яблоновський. Його науковий доробок до певної міри був об'єктом наукового аналізу українських істориків, зокрема О. Кияна [7], І. Ярмошика [14; 15]. Все ж комплексного дослідження про

багатосторонній внесок цього дослідника у вивчення історії України у вітчизняній історіографії ще немає. Метою цієї публікації є аналіз поглядів О. Яблоновського на територіальний устрій українських воєводств Речі Посполитої у XVI – XVII ст., відображених у його історико-картографічних працях.

На Першому з'їзді польських істориків ім. Яна Длугоша у Кракові в 1880 р. Станіслав Смолька оголосив проект розроблення історичної мапи на підставі джерел XV – XVI ст. Вона мала включати такі елементи: кордони костьольного, політичного, судового поділу, розміщення королівських і церковних володінь. Він пропонував нанести на мапу-основу, складену на підставі карти давньої Польщі з прилеглими землями сусідніх країн з мірилом 1:300 000, видану генералом Войцехом Хржановським у 1859 р. Концепція цього історичного атласу ґрунтувалася на «Zródłach dziejowych» Олександра Яблоновського і Адольфа Павінського. Згідно з первинною концепцією, атлас мав складатися з трьох частин – Пястовські землі – Велика Польща, Мала Польща, Мазовія і Підляшшя, друга частина це Руські Землі – Червона Русь, Поділля і Наддніпрянина без Чернігівщини та третя частина – Литва [8, с. 129].

Однак реалізованою була тільки одна частина запланованого атласу. У 1904 р. польським істориком Олександром Яблоновським було видано «Atlas historyczny Rzeczypospolitey Polskiej...». Не дивлячись на те, що запланована робота не була завершена, вона виявилася переломною в еволюції концепції історичних атласів з огляду на застосування картографічної основи з великим мірилом, а також на реконструкцію елементів історичного змісту. Його новаторство полягало в першому, в історії польської історичної картографії, відтворенні на основі з мірилом 1:300 000 – вказаному С. Смолькою – земельної власності, границь, поділів землі і заселення на переломі XVI і XVII ст. [8, с. 129].

На картах атласу детально відображено адміністративний устрій українських земель на зламі XVI – XVII ст. у складі Польщі [1]. В атласі подано межі та центри воєводств, земель і повітів, волостей (гмін). Територія адміністративних одиниць

виділена способом якісного фону. Атлас містить 16 аркушів карт (60x74,5 см) і два аркуші таблиць. Підготовку до видання і друк здійснив Військово-географічний інститут у Відні [6, с. 149].

«Atlas historyczny Rzeczypospolitey Polskiej» не що інше, як відображення досліджень історика та його поглядів в картографічному вигляді на особливості адміністративно-територіального устрою українських земель. З точки зору сучасних історичних досліджень атлас має багато неточностей, адже історик брав за основу вже існуючі в XIX столітті карти, що теж в певній мірі відображали кордони територій з точки зору їх автора. Наприклад, в атласі позначені деякі населені пункти, яких наприкінці XVI – на початку XVII ст. ще просто не існувало, а створені вони були після козацьких повстань.

Іншим важливим виданням, що стосувалось історії міст і сіл польської держави та їх розмежування у XIX ст., є енциклопедичний «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich», який видавався упродовж 1880–1902 рр. у Варшаві. Ініціатором видання та головним редактором був Філіп Сулімерський, редактор тижневика «Wędrowiec», який спеціалізувався на публікаціях з географії. Про намір розпочати таке видання він оповістив на початку 1878 р. На свою відозву ініціатор отримав чимало відгуків із різних куточків колишньої Речі Посполитої. Видання було задумане як своєрідна краєзнавча енциклопедія. Для написання статей було запрошено широкий загал авторів, переважно професійних науковців, всього майже 150 осіб. Над статтями про населені пункти Волині та України працювали відомі польські історики, зокрема і Олександр Яблоновський, автор статей «Україна», «Задніпров'я» та «Запорожжя» [14, с. 70].

У статті «Zadnieprze», що була опублікована у 14 томі видання «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego» історик розглядає територію Лівобережної України та визначає кордони Київського воєводства – адміністративно-державної одиниці Речі Посполитої поч. XVII ст. Історик називає майже всю територію Лівобережної України «Задніпров'єм», включаючи сюди територію Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств, загалом площею майже 1250 кв. миль. Зазначені О.

Яблоновським земельні володіння на цих величезних просторах на згаданий час належали князям Вишневецьким, Жолкевським, Заславським, державному селітряному виробництву (до 1620 р. знаходилось у власності князя Острозького), які поступово трансформувались шляхом захоплень та купівлі дрібних маєтків великими магнатами у величезні латифундії подібно до «держави» Вишневецьких на Лівобережжі [12, с. 90].

На думку історика, «Задніпров'я» охоплювало великий простір, що тягнеться від гирла лиману р. Сож до гирла р. Самари. На півночі ця територія простяглась від кордону Литви до гирла р. Десни, включаючи Сіверщину і до степової України, де починалось Запоріжжя. На початку XVI ст. до складу Задніпров'я історик включає ще і Чернігівщину, що продовжило її кордони аж до басейна Десни та Сейму [2, с. 221].

Київське воєводство було спадкоємцем історичних традицій удільного князівства Київського у складі Литовської держави. Спочатку його кордони відповідали кордонам київського князівства. Задніпров'я складалося з двох частин – лісової та степової. Перша з них відрізнялася просторами Київського Полісся, по правій стороні Дніпра і простягнулась від литовського кордону до річок Немильня і Вир, що впадають в р. Сож, р. Пакулька і простягується вниз по Дніпру, нижче по Десні до р. Трубіж. Друга частина – набагато більша, охоплює територію степів і Дикого поля аж до р. Самари. Далі кордон київського воєводства проходить уздовж Дніпра від р. Трубіж до притоки Дніпра Супій. Лівий беріг р. На думку О. Яблоновського, саме на низині Самари постало козацтво, що була позбавлена лісів та мала сприятливі умови для життя. Звідси пізніше Г. Боплан брав дерево та інші матеріали для будівництва фортеці Кодак [2, с. 221–222].

Окрім цього історик визначав територію маєтків київських монастирів та деяких землевласників – Даниловичів, Вигур, Лозок та ін. [12, с. 91]. О. Яблоновський висвітлював також деякі спірні питання щодо визначення меж адміністративно-територіальних одиниць, зокрема він відносив територію Звенигородщини до Київського воєводства, хоча багато з тогочасних істориків відносили її до Брацлавського воєводства. Він окреслив східний кордон Брацлавського воєводства по

Гірському Тікичу – правій притоці Тікича, котра впадає справа у Свинюху [4, с. 13].

Історик розглядав зміни у кордонах Задніпров'я у XVII ст., після включення цих земель до складу Речі Посполитої після Люблінської унії 1569 р. та проведенням інвентаризацій замків – зокрема збільшення території Київського воєводства за рахунок включення деяких сіл до складу володінь багатих родів. У цей період розширюються старі поселення і створюються нові, як приклад автор наводив діяльність внучки гетьмана Жолкевського – Софії, що у першій половині XVII ст. заснує нові слободи [2, с. 237].

Наступним об'єктом досліджень автора є Чернігівщина. Законодавче закріплення чернігівських земель за Річчю Посполитою відбулося у 1634 р., після підписання Полянського трактату між Річчю Посполитою та Московською державою. Рубіж Задніпров'я після приєднання Чернігівщини просунувся далі на північ до Смоленсько-Стародубовської лінії. Вже у 1635 р. з цих земель було створене окреме воєводство – Чернігівське. На відміну від Київщини, що мала більш стабільні кордони з XIII ст., кордони новоутвореного Чернігівського воєводства трохи відрізнялись від кордонів Чернігівщини у період удільних князівств. На заході вони проходили по лінії Річицького повіту Мінського воєводства, далі у північно-східному напрямку кордон протягнувся до с. Навіз. Південний кордон пролягав по староству Остерському, р. Смолянці (нижня притока Десни) до правих приток Сули – р. Удай та р. Ромен та до Путивля – кордону із Московською державою. Східний кордон воєводства йшов від р. Сейм в пониззя р. Путивля до р. Клевень та т. з. Трубчевського князівства, що існувало на цій території за часів феодалної роздробленості. По правій стороні Десни, йдучи в західному напрямку, кордон Чернігівського воєводства пролягав безпосередньо по Дніпру, вище гирла р. Сож і утворював природний кордон між воєводством та Стародубським повітом Смоленського воєводства [2, с. 241].

Територія Чернігівського воєводства мала площу близько 500 кв. км. та займала території від гирла р. Смолянки до гирла р. Судость, від правої притоки Десни р. Снов до гирла р.

Ірванець, далі до річок Клевень і Остер. Щодо адміністративно-територіального поділу, то створене в 1635 р. воєводство поділялось на дві адміністративно-територіальні одиниці – Чернігівський та Новгород-Сіверський повіти. Чернігівський повіт охопив південно-західний район воєводства, площею приблизно 225 кв. км., а Новгород-Сіверський – північно-східну частину воєводства, площею приблизно 275 кв. км. Чітко визначеної лінії розмежування двох повітів не було, але йшла вона від Стародубського повіту, в місці, де р. Трубіж впадає з правої сторони до р. Снов до р. Борзна та Конотоп [2, с. 241–242].

Новгород-Сіверський повіт з півночі межував із Стародубським та Смоленським повітами. Далі кордон йде від басейна у Десни до гирла р. Судость, р. Малотечі та р. Шостки та м. Новогрудок – тогочасного центру повіту. Новогрудок на той час було великим містом – обіймало територію 80 кв. км., мало два монастирі: Домініканський, заснований відразу після Деулінського перемир'я у 1619 р., але у 1632 р. зруйнований і реконструйованих лише у 1634 р. та Єзуїтський, що мали податкові пільги. Місто мало Магдебурське право, дароване Сигізмундом I Старим у 1511 р. [2, с. 245].

О. Яблоновський досліджував і межі Волинського воєводства. На думку автора, кордон між Подільським та Волинським воєводствами пролягав на схід від р. Случ – у вододілах між Случчю й середньою течією Тетерева та Ужем (притокою Прип'яті). По суті, цей кордон він подавав так, як на своїх картах зазначав Г. Л. де Боплан. Згодом О. Яблоновський кордони обох воєводств беззастережно проводив по Случі [1]. Загальна протяжність кордону Волинського воєводства, виміряна на карті О. Яблоновського (масштаб 1: 300 000), становила до першого поділу Речі Посполитої 1772 р. 1 122 км. Волинське воєводство охоплювало територію нинішньої Рівненської області (без північної її частини, яка належала Великому князівству Литовському), більшої частини Волинської області (також без північної її частини, приналежної до того ж князівства), північної частини Хмельницької і Тернопільської та південно-західної частини Житомирської областей [10, с. 18]. Варто зазначити, що О. Яблоновський

включає до складу Волинського воєводства і територію Поділля, хоча інші історики розглядають окремо територію Волинського та Подільського воєводств [5, с. 24]. Щодо площі Подільського воєводства, то за підрахунками О. Яблоновського, площа Червоноградського повіту становила 2655 кв. км, Кам'янецького – 6143, Летичівського – 10 354, разом – 19 152 кв. км [3, с. 12].

Площа Брацлавського воєводства, на думку історика, становила близько 35 тисяч кв. км. За сучасним адміністративним поділом ця територія включає в себе Вінницьку область без її західної та північно-західної і північно-східної частин, частини Київської, Черкаської, Кіровоградської, Миколаївської й Одеської областей та Республіки Молдова [4, с. 13].

Історик визначив на мапі такі кордони Брацлавського воєводства на кінець XVI – початок XVII ст. – на сході, в напрямі з півдня на північ, кордон проходив по р. Синюсі (інша назва – Синя Вода, це ліва притока Бугу), нижній і середній течії Гірського Тікича – правої притоки Синюхи, Торчі – правій притоці Росі; на півночі (зі сходу на захід) – по верхній течії Росі до міста Погребища, а від нього – по так званому Чорному шляху до могили-урочища Гончарихи; на заході (з півночі на південь) – по суходолу східніше міст Уланова, Межирова, західніше міст Пикова, Янова, Браїлова, потім по Мурафі – до її впадання в Дністер.

Брацлавсько-Подільський кордон у О. Яблоновського відповідає описові його в актах розмежування 1546 і 1570 рр. Частина Брацлавсько-Київського кордону О. Яблоновський окреслює згідно опису 1570 р. – вона пролягає до Чорного шляху і верхньої Росі, іншу частину, згідно цього опису, встановити неможливо – згадані в них відповідні топонімічні орієнтири локалізувати неможливо. Східну частину Брацлавсько-Київського кордону О. Яблоновський, користуючись документальними матеріалами рубежу XVI–XVII ст., в першу чергу королівськими дарчими грамотами, проводить до канівських лісів і Черкащини, далеко на схід від Гірського Тікича і Торчі [9, с. 12].

Щодо південного кордону Брацлавщини, то його історик проводить по Дністру від впадіння в нього Мурафи, по

Ягорлику – лівій притоці Дністра, Кодими – правій притоці Богу і до впадіння приток в Дністер. Фактично цей кордон було створено у 1703 р., коли відбулося розмежування володінь Речі Посполитої і Османської імперії і він чітко простежується в податкових матеріалах Брацлавського воєводства XVIII ст. У 1633 р. було проведено нове розмежування між Річчю Посполитою та Османською імперією; згідно з ним, південний кордон воєводства мав проходити південніше Ягорлика (по Сухому Ягорлику – також лівій притоці Дністра) і на значній відстані від Кодими [9, с. 13]

Після початку визвольної війни у 1648 р. і створенні на просторах України нового, в основі своїй суто військового уряду, старий адміністративно-територіальний поділ було замінено на полкову систему. Полк включав часто кілька великих міст та містечка. Наприклад, в Черкаський полк, окрім Черкас, входили Домантове, Піщане (Золотоніський район Черкаської області), Золотоноша та ін., всього близько 9 великих населених пунктів. Така полкова система існувала до 1667 р., поки було укладено Андрусівське перемир'я, що встановив інакшу кількість полків та їх склад на території України і розпочав, на думку історика, новий період в історії українських земель – існування Малоросії [2, с. 247].

Праця О. Яблоновського «Zadnieprze» була перекладена та опублікована редакцією журналу «Киевская Старина». У 80-х роках XIX ст. О. Яблоновський вважався провідним фахівцем історії України XV–XVII ст. і серед українських істориків [7, с. 63]. Можна стверджувати, що праці О. Яблоновського щодо адміністративно-територіально устрою українських земель є цінними, оскільки історик використовував багато джерел, які зараз загублені. зокрема, матеріали Коронного трибуналу в Любліні та частину архіву Пісочинських, що були знищені нацистами під час Варшавського повстання у 1944 р. [11, с. 187].

Проте, з точки зору сучасної історіографії, можна виділити і недоліки робіт О. Яблоновського. Зокрема, історик вважав, що рубіж між Чернігівським та Новгород–Сіверським повітами йшов вододілом рік Мена й Убідь, тоді як у інших джерелах він збігався з течією Убіді. Історик також запозичив з праць сучасників, що вивчали історію Гетьманщини,

твердження, що населений пункт Суличівка з 1630 р. належав роду Мазеп, що не відповідає дійсності – село, насправді, належало мозирському земському судді Давидові Лозці [11, с. 188].

З точки зору сучасної історіографії, картографічні та історико-географічні дослідження О. Яблоновського можуть бути використані для аналізу тогочасного становища цих галузей наук. Згадані історико-географічні дослідження відображали його бачення історичного процесу загалом та історії України зокрема – історик вважав, що українські землі було «повернуто» Речі Посполитій після укладення унії із Литовським князівством, а кордони українських земель у XVII ст. (період козацьких повстань) розглядав з точки зору польської історіографії.

Список використаних джерел та літератури:

1. Jablonowski A. Atlas historyczny Rzeczypospolitey Polskiej, wydany z zasięgiem Akademii Umiejętności wKrakowie. Epoka przelomy z wieku XVI-go na XVII-sty. Dział II. Ziemie Ruskie.– Warszawa, Wiedeń. 1889–1904.
2. Jablonowski A. Zadnieprze // A. Jablonowski // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1895. – Т. XIV. – S. 221–247.
3. Jablonowski A. Źródła dziejowe.– Warszawa, 1889.– Т. XIX. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym: T. VIII. Ziemie ruskie. Wołyń i Podole. – 247 s.
4. Документи Брацлавського воєводства 1566 – 1606 років / уп. Крикун М. Г., Піддубняк О. – Львів: Простір М, 2008. – 1218 с.
5. Зваричук Е., Маланчук С. Динаміка розвитку міських поселень у Подільському воєводстві (30-ті роки XV – перша половина XVII ст.) / Е. Зваричук, С. Маланчук// Наукові виклади. – 2012. – №1. – С. 24–28.
6. Історія картографування на території України. – К.:Наукова думка, 2000.– 47 с.
7. Киян О. Олександр Яблоновський як дослідник історії України / О. Киян// Український історичний журнал. – 1994. – №4. – С. 61–74.
8. Конопська Б. Еволюція концепції польських наукових історичних атласів у XIX – XX ст. / Б. Конопська// Історико-географічні дослідження в Україні. Збірка наукових праць / Відп. ред. Г.В. Боряк. Упорядник С.Б. Хведченя. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2012. – Число 12. – С. 124–142.
9. Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI – XVIII століттях: статті та матеріали / М. Крикун. – Л.: Видавництво Українського католицького університету, 2008. – 412 с.

10. Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI – XVIII ст.: статті та матеріали / М. Крикун. – Л.: Поліграфічний центр Видавництва Львівської Політехніки, 2012. – 702 с.

11. Кулаковський П. Історія Чернігово–Сіверщини в складі Речі Посполитої у висвітленні вітчизняної та зарубіжної історіографії/ П. Кулаковський// Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – 2012. – Випуск 62, №7. – С. 186–198.

12. Люта Т. Джерела до історії київського землеволодіння та рукописна карта Київщини 40-х років XVII ст. / Т. Люта// Наукові записки НаУКМА. – К.: КМ «Academia», 1998. – Т. 3, Історія. – С. 87–93.

13. Рибачок О. Джерела вивчення історичної демографії Волині другої половини XVI – першої половини XVII століття / О. Рибачок// Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2009. – Вип. XXVII. – С. 310–318.

14. Ярмошик І. Дослідження історії населених пунктів Волині польською інтелігенцією у другій половині XIX ст. / І. Ярмошик// Гуржівські історичні читання. – 2012. – Вип. 5. – С. 69–72.

15. Ярмошик І. Польська історіографія 1800 – 1939 рр. суспільно-політичного і культурно-духовного розвитку Волині / І. Ярмошик. – Житомир: Волинь, 2010. – С. 116, 183-184, 220-221, 250, 499.

N. Veselska. IMAGE OF ADMINISTRATIVE TERRITORIAL BORDERS UKRAINIAN LAND POLISH HISTORIAN A. YABLONOVSKA

The purpose of the article was to analyze the historical and geographical research of famous Polish historian Oleksadr Yablonovski about territorial structure of Ukrainian provinces in the Rzeczpospolita in XVI – XVII century. His geographical research are showing in work «Atlas historyczny Rzeczypospolitey Polskiej», where the mapping form described the author's views on administrative features territorial structure of Polish and Ukrainian lands. In the article used the method historiographical analysis and synthesis and comparative method. Also in the article analyzed other work of O. Yablonovski, such as the article «Zadnieprze», which was published in the 14th volume edition «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego and snych krajów słowiańskich». In terms of modern historiography, the article identified deficiencies and value to the development of modern historical thought such works as A. Yablonovska «Atlas historyczny Rzeczypospolitey Polskiej», «Zadnieprze» and others.

Keywords: O. Yablonovskii, Rzeczpospolita, Ukrainian province, Volyn, Podilia, Chernihiv, Kyiv region, cartographic research.

N. Veselská. OBRAZU ADMINISTRACYJNYCH-TERYTORIALNYCH GRANIC UKRAIŃSKICH ZIEM POLSKIM HISTORYKOM A. YABLONOVSKI

Celem artykułu jest analiza historycznych i geograficznych badań znanego polskiego historyka Oleksadra Yablonovski o terytorialnej strukturze Ukrainy prowincji w Rzeczypospolitej XVI – XVII wieku, które znalazły swój wyraz w jego

pracy «Atlas historyczny Rzeczypospolitey Polskiej». W pracy historyk y kartograficzny forma pokazano poglądy autora na struktura i cech administracyjno-terytorialnych granic polski i ukraińskich ziem. W pracy wykorzystywane metoda historiograficzny analizy i syntezy, oraz metody porównawczej. Również w artykule pokazano poglądy historyka na pograniczu ziem ukraińskich ze swoich innych badań, takich jak artykuł «Zadnieprze», który ukazał się w wydaniu objętości «Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i snych krajów słowiańskich». Z punktu widzenia współczesnej historiografii narodowej w artykule braki i znaczenie takich dzieł jak A. Yablonovska «Atlas Historyczny Rzeczypospolitey Polskiej», «Zadnieprze», a drugi dla rozwoju współczesnej nauce historycznej na Ukrainie.

Słowa kluczowe: O. Yablonovskii, Commonwealth, ukraiński prowincji, Wołyń, Podilia, Czernihów, Kijów regionu, kartograficzny badania.